

УДК 94(100)“1914/1919”: 329.733

*Петро ФЕДОРЧАК***НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ЧЕХІВ І СЛОВАКІВ
У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Висвітлено національно-визвольний рух чехів і словаків у роки Першої світової війни. Показано, що спільними зусиллями двох слов'янських народів було утворено незалежну Чехословацьку державу.

Ключові слова: окупаційний режим, чеська і словацька еміграція, національно-визвольний рух.

Національно-визвольний рух у роки Першої світової війни прискорив розпад Австро-Угорщини й утворення нових держав. Особливості його розвитку на чеських і словацьких землях висвітлювали науковці різних країн, зокрема, України.

Висвітлюючи національно-визвольний рух чехів і словаків у роки Великої війни, слід зважати, що на його розвиток вплинула складна політична та соціально-економічна ситуація, яка склалася внаслідок австро-угорського окупаційного режиму на цих землях. Щоб перемогти Антанту, Німеччина і Австро-Угорщина визискували людські та матеріальні ресурси підпорядкованих територій. В Австро-Угорщині уже 25 липня 1914 р. була оголошена часткова, а 31 липня – загальна мобілізація чоловічого населення для участі у війні. Мілітаризувалися промислові підприємства, які виготовляли продукцію для потреб армії. Однак різко зменшувалося промислове виробництво для населення. У серпні 1914 р. в Чеських землях припинено роботу на 719 промислових підприємствах, а 511 – працювали лише по три–чотири дні в тиждень¹. У селах примусово реквізувалося сільсько-господарську продукцію². У перші місяці війни зросла кількість безробітних³.

У Ціслеїтанії ще у березні 1914 р. було розпущено Рейхсрат⁴, уряд правив без парламенту, власті запровадили суворий військовий стан, за дотриманням якого особливий нагляд здійснювався у Чеських землях. Тут були обмежені громадянські права й свободи, в адміністративних органах та народних школах обов'язковою мовою була введена німецька, з установ звільнено чиновників-чехів,

¹ История Чехословакии: в 3 т. / [под. ред.: С. Никитина, М. Полтавского, Г. Санчука, П. Третьякова]. – Москва, 1959. – Т. 2. – С. 238.

² Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней / [отв. ред. А. Клеванский, В. Марьина, И. Поп]. – Москва: Наука, 1988. – С. 277; Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття: підруч. для вищих навч. закл. / В. Яровий. – Київ: Генеза, 2005. – С. 530.

³ История Чехословакии. – Т. 2. – С. 277.

⁴ Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій / [за ред. В. Ярового]. – Київ, 2001. – С. 430.

а зі шкіл – чехів-учителів⁵. Також припинилося видання багатьох чеських газет і журналів, із бібліотек вилучено книги чеських авторів, на які було введено цензуру⁶.

Національні права чехів обмежувалися також у зв'язку із заміною у вищих навчальних закладах чеських чиновників австро-німецькими. Проти противників існуючого режиму – політичних, громадських чеських діячів та кореспондентів – здійснювалися репресії. До кінця 1914 р. 950 осіб знаходилися під слідством, а 704 з них були передані воєнним судам. Особливо переслідувалися К. Крамарж, А. Рашин, Я. Прейсс та інші політичні діячі⁷.

На початку Першої світової війни ускладнилася ситуація у Словаччині, яка належала Угорщині. Щодо словаків угорський уряд здійснював політику мадяризації, підкорював їх терором та репресіями. Ввівши військовий стан, угорська влада вживала рішучі заходи проти антивоєнних настроїв. До жовтня 1914 р. за політичними мотивами було ув'язнено 600 словаків. Близько 450 тис. – мобілізовано на війну. Словаки змушені були воювати проти Сербії, Італії, Палестини, Сирії та чинити опір російським військам на своїй території⁸.

Від війни постраждала економіка країни. На її підприємствах шкіряної, скляної, целюлозної та сірникової продукції припинилося або скоротилося виробництво. Масова мобілізація спричинила значну недостачу у вуглевидобувній та металургійній промисловості. У країні зменшилося вирощування сільськогосподарських культур⁹. На виробі широкого вжитку та продукти різко зросли ціни; процвітала спекуляція на ринках. Лише в перший рік війни витрати населення на життєві потреби збільшилися у два рази¹⁰.

Складна політична і соціально-економічна ситуація у чеських та словацьких землях сприяла усвідомленню того, що розв'язана Австро-Угорщиною і Німеччиною війна була їм чужою. Насильницьке втягнення чехів і словаків у конфлікт зумовило зростання їх національно-визвольних та демократичних устремлень.

Під час війни актуальним для чехів та словаків постало питання щодо майбутнього їх націй. Чеські аграрії, партії католицької орієнтації та соціал-демократи пов'язували його з демократизацією та федералізацією Австро-Угорщини. “Молодочехи”, очолювані К. Крамаржем, та їх прихильники, надіючись на перемогу у війні Антанти, виступали за створення слов'янської імперії у складі Чехії, Моравії, Сілезії та словацької землі Угорщини під скіпетром російської династії Романових. У єдності з Росією К. Крамарж вважав можливим домогтися автономії майбутнього Чеського королівства¹¹. Лідер чеських реалістів Томаш Гарріг Масарик передбачав неминучу поразку у війні і розпад Австро-Угорщини, які посприяють створенню незалежних держав¹².

⁵ Краткая история Чехословакии... – С. 277; Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории: в 2 кн. / [отв. ред. В. Марьина]. – Москва, 2005. – Кн. 1. – С. 48.

⁶ Краткая история Чехословакии... – С. 277.

⁷ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 48; Краткая история Чехословакии... – С. 277.

⁸ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 48–49.

⁹ История Чехословакии. – Т. 2. – С. 238.

¹⁰ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 49–50.

¹¹ История южных и западных славян: в 2 т.: учебник / [под ред. Г. Матвеева и З. Ненашевой]. – Москва, 1998. – Т. 2: Новейшее время. – С. 122.

¹² История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 122.

У Словаччині, надіючись на збереження монархії, політичні сили переважно дотримувалися пасивної тактики. Вичікувальну позицію до весни 1918 р. займало керівництво Словацької національної партії, прогабсбурську орієнтацію зайняли соціал-демакратична й аграрна течії. Найрадикальнішою вимогою політичних діячів було надання Словаччині автономії у складі Угорщини¹³. Лише в останні роки війни словаки вважали необхідним включити їх країну в майбутньому до складу Чеської держави¹⁴.

З початку війни в Австро-Угорщині пригнічені народи розгортали національно-визвольний рух. Антигабсбурський, антиавстрійський і антивоєнний рух особливо активно зростав у Чеських землях¹⁵. Там виникали стихійні демонстрації та маніфестації у зв'язку з нестачею продовольства та відправкою на фронт. Протест проти війни виявлявся у дезертирстві та масових здачах у полон солдатів на фронтах¹⁶.

У Чеських землях виникали таємні групи опору Австро-Угорщині. Одну з них створив К. Крамарж зі своїми соратниками. Другу групу склали А. Гайн, Л. Борський та інші. Членами третьої групи були Т. Масарик, Е. Бенеш і їх однодумці з прогресивної партії (реалістів)¹⁷. Ставши центрами антиавстрійського опору в країні, вони боролися за національну незалежність.

Наприкінці 1914 р. чеські групи опору об'єдналися у так звану "Мафію". Після виїзду за кордон Т. Масарика її очолив Е. Бенеш. Учасники Мафії чинили опір австрійському монархічному режимові, встановили зв'язки з представниками Антанти, передавали їм розвідувальні дані про становище в Австрії, зокрема, про її військові справи¹⁸.

У 1915 р. за активну участь у діяльності Мафії було ув'язнено і засуджено до страти К. Крамаржа, А. Рашена та інших. Е. Бенеш змушений був емігрувати на Захід. Чеська Мафія продовжувала діяти під керівництвом П. Шамала і поповнювалася новими діячами¹⁹.

Національно-визвольний рух чехів і словаків зростав і за кордоном. У 1914 р. діяли Чеські комітети в Москві та Києві, Чесько-Словацькі товариства в Петрограді, які висловлювалися за утворення держави під егідою Росії²⁰.

Чеські та словацькі політичні діячі Т. Масарик, Е. Бенеш, М. Штефанік у західноєвропейських країнах з метою підготовки до створення Чехословацької держави приділяли значну увагу згуртуванню чеських і словацьких емігрантів. На початку 1915 р. у Парижі було створено Національну раду чесько-словацьких громад, яка у зверненні до Словаччини повідомляла про бажання цих народів

¹³ История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 123.

¹⁴ Кріль М. Історія Словаччини: навч. посібник / М. Кріль. – Львів, 2006. – С. 152.

¹⁵ Ванечек В. История государства и права Чехословакии / В. Ванечек. – Москва, 1981. – С. 400.

¹⁶ История Чехословакии. – Т. 2. – С. 244.

¹⁷ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 54.

¹⁸ Моціяка П. Діяльність Чехословацької Національної ради у 1916–1918 рр. / П. Моціяка // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2003. – Вип. 23: Українсько-російські та білоруські мовно-літературні та культурні зв'язки. – С. 74–75.

¹⁹ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 55; Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн... – С. 530.

²⁰ Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн... – С. 531; Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 56–57.

створити незалежну Чехословацьку державу з наданням Словаччині автономії²¹. У листопаді 1915 р. у Парижі засновано Чеський закордонний комітет, який у 1916 р. перейменовано в Чехословацьку національну раду (ЧСНР). Її очолив Т. Масарик. Членом цієї ради був словак М. Штефаник²².

Восени 1916 р. чеські політичні партії домоглися об'єднання депутатів парламенту у "Чеський союз". З його складу у Празі було створено Чеський національний комітет (ЧНК)²³. Отже, виникли два центри національно-визвольного руху за створення чехословацької держави – ЧСНР за кордоном і ЧНК у Празі.

У підготовці до утворення Чехословацької держави важливу роль відіграли чеські і словацькі еміграційні організації у США. Тут, зокрема, перебувала чисельна еміграційна словацька громада. У грудні 1914 р. Словацька ліга у США (створена у 1907 р.) опублікувала меморандум, у якому, проголосивши гасло "Геть від мадярів!", підтвердила своє прагнення до створення з чехами єдиного державного об'єднання за умови надання Словаччині автономії, права на власний парламент та визнання державною словацької мови²⁴.

У США між Словацькою лігою і Чеським національним об'єднанням відбувся діалог, що зближувало чехів зі словаками. За ініціативою Т. Масарика у жовтні 1915 р. в Клівленді між Чеським національним об'єднанням та Словацькою лігою укладено угоду, якою передбачалося в майбутньому об'єднати чеський і словацький народи у федеративну державу з наданням Словаччині автономії. В угоді наголошено, що Словаччина матиме свій сейм, власне державне управління, свободу у сфері культури, а її мова стане державною²⁵.

Домагаючись створення незалежної держави, чеські та словацькі політичні діячі зосередили увагу на підготовці до формування власного війська. З цією метою Чехословацька національна рада за кордоном створювала в країнах Антанти чехословацькі військові частини, до яких залучалися чеські та словацькі емігранти і полонені. Передусім це здійснювалося у Росії, де до 1917 р. знаходилося близько 250 тис. військовополонених чехів і словаків²⁶. Сформована тут у 1914 р. "дружина", у січні 1916 р. була перетворена в стрілковий полк, а в квітні 1917 р. – в бригаду²⁷.

Створення чехословацьких військових формувань відбувалося за ініціативою Т. Масарика і М. Штефаника, які перебували в Росії. Т. Масарик домігся формування окремого чехословацького корпусу, який налічував близько 30 тис. вояків. У створенні чехословацьких військових формувань був зацікавлений Тимчасовий уряд Росії, оскільки розраховував використати їх на фронтах війни. У липні 1917 р. у складі російської армії чехословацькі вояки брали участь у боях з австрійцями під Зборовом, а згодом воювали проти німців, які окупували Україну²⁸.

²¹ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 60.

²² Там само. – С. 61.

²³ Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн... – С. 530.

²⁴ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 62.

²⁵ Історія західних і південних слов'ян... – С. 432; Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 62.

²⁶ Солнцева С. Военнопленные в России в 1917 г. (март–октябрь) / С. Солнцева // Вопросы истории. – 2002. – № 1. – С. 144.

²⁷ История Чехии / [под. ред. акад. В. Пичета]. – Москва, 1947. – С. 181.

²⁸ История Чехии. – С. 182; Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 67.

На прохання французьких властей наприкінці 1917 р. частину чехословацьких вояків було переправлено з Росії у Францію. Оголошений частиною французької армії чехословацький корпус у Росії у 1918 р. отримав наказ про відправлення через Владивосток у Францію для участі у війні. Однак його вояки включилися у боротьбу проти радянської влади під час громадянської війни в Росії. Чехословацькі військові формування також були створені у Франції та Італії. Влітку 1918 р. всього за кордоном у чехословацьких легіонах налічувалося 128 тис. вояків, у тому числі 92 тис. у Росії, 12 тис. – у Франції, 24 тис. – в Італії²⁹. Прибувши в Чехословацьку республіку, вони поповнили склад її війська.

У 1917 р. Лютнева революція в Росії та ускладнення ситуації в Австро-Угорщині у зв'язку з її поразками у війні посприяли радикалізації національно-визвольної боротьби в чеських та словацьких землях. При цьому важливим було те, що чеські і словацькі полонені, які були свідками здійснених у Росії після Лютневої революції демократичних перетворень, у листах до земляків висловлювали прагнення домогтися аналогічних змін у своїх країнах.

У травні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд Спілки чеських національних товариств, який визнав Чехословацьку національну раду, яка перебувала в Парижі, керівним центром визвольного руху³⁰. В Австро-Угорщині на промислових підприємствах виникали робітничі комітети та поновлювали діяльність профспілкові організації. Щоб не допустити розпад Австро-Угорщини, її новий імператор Карл дещо змінював політику і цим намагався досягти компромісу зі слов'янськими народами. Він відновив діяльність Рейхсрату. Однак на його першому засіданні 30 травня 1917 р. голова Чеського союзу Ф. Станек повідомив про намір чеських депутатів домагатися об'єднання чехів і словаків у демократичну державу. Отже, було підтверджено їх прагнення незалежності³¹.

Восени 1917 р. національно-визвольний рух чехів і словаків зосередився на виході Австро-Угорщини з війни та створенні під егідою Антанти незалежної держави. Чеські лідери намагалися переконати у необхідності цього правлячі кола країн Антанти, у плани яких до 1918 р. ще не входила ліквідація Габсбурської монархії.

У зв'язку з наближенням поразки Австро-Угорщини у війні, президент США В. Вільсон у січні 1918 р. заявив про необхідність надання її народам права на самовизначення³². Це також посприяло посиленню національно-визвольного руху в чеських і словацьких землях. Тут відбулася подальша консолідація політичних сил. На початку 1918 р. молодочехи, прогресивна, державно-правова прогресивна і моравсько-сілезька народна прогресивна партії об'єдналися у Чеську державно-правову демократичну партію, яку очолив К. Крамарж³³. У квітні 1918 р. національні соціалісти створили Чеську соціалістичну партію і обрали її головою В. Клофача³⁴.

У вересні 1918 р. соціал-демократи і соціалісти, які входили до Національного комітету, створили Соціалістичну раду. У жовтні в Моравії була створена

²⁹ История Чехии. – С. 182; *Моціяка П.* Діяльність Чехословацької Національної ради... – С. 76.

³⁰ *Яровий В.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн... – С. 532.

³¹ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 72–73.

³² *Яровий В.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн... – С. 533.

³³ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 74.

³⁴ Там само. – С. 74–80.

Чехословацька народна партія, яку очолив Я. Шрамак³⁵. Словаки підтримували чехословацьку орієнтацію.

Наприкінці війни в Австро-Угорщині загострилася криза, різко погіршився матеріальний стан населення. Це спричинило розгортання страйків, проведення т. зв. голодних маршів. Тоді ж посилювалося хвилювання в армії, спостерігалося падіння військової дисципліни та масове дезертирство. Причиною цього було небажання військових продовжувати свою участь у війні.

За кордоном активно діяла ЧСНР. У США було створено її філіал. 30 травня 1918 р. у Піттсбурзі представники чеських і словацьких організацій в США – Словацької ліги, Чеського національного союзу і Союзу чеських католиків – за участю голови ЧСНР Т. Масарика ухвалили політичну програму об'єднання чехів і словаків у самостійну державу з Чеських земель і Словаччини³⁶. В угоді наголошено, що Словаччина буде мати свою власну адміністрацію, парламент і юстицію; словацька мова буде офіційною в школах, установах і в громадському житті в цілому; Чесько-словацька держава буде республікою, її Конституція – демократичною³⁷. Також зазначено, що побудову Чесько-словацької держави будуть визначати звільнені чехи і словаки та їх повноправні представники³⁸. Отже, Піттсбурська угода підтвердила – незважаючи на те, що Т. Масарик вважав чехів і словаків єдиним чехословацьким народом, словаки відстоювали свої національні права³⁹.

Домагаючись від урядів зарубіжних країн права на створення самостійної чехословацької держави, діячі ЧСНР вели переговори з їх представниками. Е. Бенеш з цією метою побував у Франції і Великій Британії, М. Штефанік – в Італії, Т. Масарик – у США. 21 квітня 1918 р. від імені ЧСНР М. Штефанік уклав з керівництвом Італії договір про створення на її території чехословацького війська. Це було першим визнанням за кордоном майбутньої Чехословацької держави⁴⁰. У 1918 р. ЧСНР як тимчасовий чехословацький уряд була визнана Францією, згодом Великою Британією, США, Японією, Китайською республікою⁴¹. Це означало підтвердження права чехів і словаків на формування незалежної чехословацької держави. Поряд з цим створені в Росії, Франції та Італії чехословацькі військові частини були визнані союзною Антанті армією⁴².

Перегляду позиції щодо можливого створення незалежних центральноєвропейських держав сприяли, насамперед, національно-визвольний рух слов'янських народів, поразки Австро-Угорщини у війні, зрив переговорів з нею Антантою та успішні військові дії чехословацьких легіонерів на стороні союзних держав.

Влітку 1918 р. представники чеських партій оновили у Празі Чеський національний комітет, який невдовзі був названий Чехословацьким національним

³⁵ Чехия и Словакия в XX веке... – С. 80.

³⁶ Из Питтсбургского соглашения об объединении чехов и словаков в самостоятельной республике (30 мая 1918 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян: в 3 т. – Минск, 1991. – Т. 3: Новейшая история / [ответ. ред.: Д. Мельцер, Г. Чернявский]. – С. 18.

³⁷ Там само. – С. 18.

³⁸ Там само.

³⁹ *Кріль М.* Історія Словаччини. – С. 155.

⁴⁰ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 84.

⁴¹ История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 125; Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 84.

⁴² Там само.

комітетом. Його головою обрано К. Крамаржа. У чеських і моравських містах створювалися місцеві національні комітети. Їх мета – запобігання виникненню можливих безпорядків та підготовка до захоплення влади⁴³. 26 вересня 1918 р. у Парижі створено тимчасовий чехословацький уряд на чолі з Т. Масариком⁴⁴.

14 жовтня у Чеських землях почався страйк, спричинений вивозом австрійцями з країни продуктів, товарів та сировини⁴⁵, який став майже загальним. Його учасники вимагали національної незалежності та створення вільної чехословацької держави⁴⁶. 16 жовтня 1918 р. імператор Карл видав маніфест про федералізацію Ціслейтанії. Однак Чехословацький національний комітет його проігнорував⁴⁷.

18 жовтня чехословацький тимчасовий уряд в Парижі оголосив про створення незалежної держави чехів і словаків⁴⁸. Проте лише 28 жовтня 1918 р., погодившись на сепаратні переговори про перемир'я і мир, Австро-Угорщина визнала право чехів і словаків на незалежність⁴⁹.

28 жовтня 1918 р. празький Національний комітет проголосив незалежність Чехословацької держави і опублікував Закон про її утворення⁵⁰. Її першим президентом був Т. Масарик, а головою уряду – К. Крамарж.

30 жовтня 1918 р. у Мартіні на нараді словацьких політичних діячів було засновано Словацьку національну раду (СНР), яку очолив М. Дула. В ухваленій СНР Декларації словацького народу (“Мартінська декларація”) оголошено про вихід Словаччини зі складу Угорщини, а також вимагалось для “чехословацької нації” права на самовизначення і повну незалежність⁵¹. У декларації було відображено прагнення словаків об'єднатися з чехами в єдиній державі.

Отже, завдяки досягнутій єдності зростає національно-визвольний рух чехів і словаків, який посприяв краху Австро-Угорської імперії та створенню нової незалежної Чехословацької держави.

Петр Федорчак. Национально-освободительное движение чехов и словаков в годы Первой мировой войны

Освещено национально-освободительное движение чехов и словаков в годы Первой мировой войны. Показано, что общими усилиями двух славянских народов было создано независимое Чехословацкое государство.

Ключевые слова: оккупационный режим, чешская и словацкая эмиграция, национально-освободительное движение.

⁴³ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 85.

⁴⁴ Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – С. 405–406.

⁴⁵ История Чехии. – С. 187.

⁴⁶ История южных и западных славян. – Т. 2. – С. 126.

⁴⁷ История Чехии. – С. 188.

⁴⁸ Чехия и Словакия в XX веке... – Кн. 1. – С. 86–87.

⁴⁹ Там само. – С. 88.

⁵⁰ Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – С. 405–406.

⁵¹ Из Мартинской Декларации Словацкого Национального Совета (30 октября 1918 г.) // Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Т. 3. – С. 20; Криль М. Історія Словаччини. – С. 159.

Petro Fedorchak. National liberation struggle of Czechs and Slovaks during World War I

The article analyses the national liberation movement of Czechs and the Slovaks during World War I. It shows that the independent Czechoslovakia was formed by the joint efforts of two Slavic nations.

Key words: occupation regime, Czech and Slovak emigration, national liberation movement.